

Елена Крумова Коцева-Арнаудова (1936–2018) е известна изследователка с ценните си приноси към проучването на писмото, украсата и съдържанието на старобългарските и среднобългарските ръкописи и на средновековните български текстове. Анализите на книжовната дейност тя винаги поставяше в един много по-широк културен и духовен контекст в българските земи. Освен това тя искрено обичаше българското такова, каквото е, и имаше ценни наблюдения върху живота на обикновени хора, на съседи и приятели, на колеги и учени, на град София, където е родена и израсла, върху българския фолклор и традиции. Разказът, публикуван по-долу, е записан от Светозар Ангелов от Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ през 2017 г. Запазили сме особеностите на изказа на мислите на Елена Коцева и цялостната атмосфера.

ЕЛЕНА КОЦЕВА

СПОМЕН ЗА ВОЙНАТА

На 13 април 2017 г. седяхме с колегата Петко Петков срещу старата зоологическа градина и си говорехме за манастирски скриптории, за ползването на дървото, за надписи върху дърво. Въобще един безметежен разговор, колегиален, разбира се, с уменията на Петко да познава думите, да пита и което е най-важното, да слуша. В тази идилична, колегиална атмосфера внезапно светът като че ли притъмня, нещата се срутиха, чу се вой и този вой ме прати някъде далече, далече в друго време при други обстоятелства и което е най-важното, към едно преживяване, което човек, чул писъците на сирените, никога не може да забрави. Кой знае защо, по времето, когато с Петко седяхме срещу зоологическата градина, пробваха сирените в София – работят или не работят. И тези проби ме върнаха към този вик на безпомощност, на ужас от света, който вероятно изпитват и не могат да споделят новородените. Този писък ме върна към последната самота, последните изживени абсолютно индивидуално мигове на човека, когато той си отива от този свят. Това беше ужасно.

Върнах се към времето, когато зоологическата градина посрещаше приветливо посетителите с малко прозорче за билетите. Вляво от вратата, някак си да може да се види веднага, беше царствената, макар и твърде тесничка, клетка на лъва. Някъде вдясно имаше папагалчета и не помня на кое място, но също така напред в поредицата от клетки, бяха и клетките с маймуните. Там беше Тошко. Прекрасният Тошко, украсил много детски приказки и много детски сънища – Тошко Африкански, който бе пострадал от лютите бомбардировки над София, част от които помня. Зимата, страхотната зима на 10 януари 1944 г., която разруши сума сгради в София, беше ликвидирала и клетката на маймуните в зоологическата градина. „Мамо, защо майката на Тошко не го е прибрала?“ е бил въпрос, който много деца в София са задали на майките си. Защото все пак София като столица, София като един символ на просперитет и уреденост беше мястото, където бяха съсредоточени много детски мечти, защото имаше и „Ането“, тази книжка на Ангел Каралийчев, която междувременно вече познавахме и четяхме, имаше „Приказният свят“ на Ангел Каралийчев, който ни говореше за едни други животни, говореше ни за майчината сълза на лястовичката, за всичко онова, което природата ни дава като милост, като добро отношение, като обич на детето, което е много естествено, към природата и към останалите живи същества.

Този писък, този невероятен истеричен, нечовешки вой, който чухме на 10 януари 1944 г., всъщност завинаги ни превърна във възрастни хора. Истина е, че едно дете може внезапно да порасне, внезапно да почувства цялата самота на света, цялата безпомощност, собствената си безпомощност и безпомощността на майка си, която е над него. Започвам така, защото нашето поколение ми се струва, че е белязано със спомените от няколко войни. Специално в моя дом историята се мереше с войната, което обикновено се отнасяше до Първата световна война, началото на Втората световна война беше другото отбелязване и третата граница беше 9 септември 1944 г. или просто след 9-и, преди 9-и. Това са важни разделители, защото София остана във всичките тези периоди от историята на народа ни някак си изолирана, може би доста неразбрана, доста непозната, тъй като беше всъщност твърде малка. Хората наистина се познаваха в рамките на отделните социални категории и извън тях. От което следваха социални контакти, но роднинствата, големите приятелства бяха точно толкова ограничени, колкото и днес. Така че приказката „познавам този или онзи“ е върна. Но тя е и невярна, защото в много случаи става дума за внушени спомени, внушено отношение, каквото е отношение да речем на родителите. Не съм се старала да уточнявам датите на много събития, защото и една друга причина в моето семейство слагаше поанта върху преживяното по време на войните. Единият ми дядо беше офицер, завършил против волята си Генералщабната академия. Той е пенсиониран с Ньойския

мирен договор и с него са свързани първите ми спомени от това, какво представлява човешката самота, човешката изолация, онова, което руснаците сполучливо наричат „отрешённое“, т.е. отрекли се от света, отрекли се от „мира сега“, другояче не бих могла да се изразя. И църковнославянизъмът, и русизъмът са твърде точни.

Спомените ми ме връщат към два квартала в София, които познавам, може би е имало и някъде другаде такива квартали. Единият беше Офицерският квартал около бирената фабрика на бул. „Сливница“, сегашната, и на улица „Антим I“, която продължава да съществува. В началото на тази част на града в момента остана един претенциозен автосалон или нещо подобно, което кметът Иванов беше построил като идея за зеленчукова борса. Просто отделни кантори, както се казваше, а не офиси, отделни кантори, които да представят различни обединени стопанства на територията на България. Навътре към бирената фабрика започваше редица от двуетажни къщи, доста сиви, построени по един и същ начин, разпределени вътрешно по един и същ начин, с кахлени печки, с огромни чугунени печки в кухните. А кухните бяха заедно с нещо като трапезария и с едно население от офицери и техните съпруги преди всичко. Това бяха невероятни двойки с уеднаквен начин на живот и, ако щете, дори и печатът на скръбта от преживяното беше отбелязан върху лицата им. Те контактуваха в определени часове, те готвеха по един и същ начин, не си цапаха кухните с миризмата на печени чушки, защото на всеки балкон имаше по един котлон на дървени въглища. На тези котлони много често имаше и примуси, едно чудо след Първата световна война, което по същия начин пазеше от лоши миризми невероятната чистота на тези къщи, които бяха разделени по вертикалата и хоризонталата на две. Влизаше се при моята баба и моя дядо по една вита стълба и човек се качваше на горния етаж, където те живееха. Имаше огромна таванска стая, огромен таван, дървен с невероятни греди и с твърде интересна, за мен специално, натура. Какво беше прибрано на този таван? Имаше каски. Никога не разбрах и нямам представа какви са били. Имаше две саби, както аз им казвах, вероятно едната е била шашка, във всеки случай брат ми по-късно твърдеше, че едната е била парадна. Имаше една кутия, в която се пазеха еполети, и всичко това се чистеше и поддържаше. Предполагам, че и в другите наредби е било така. Къщата беше интересна и надолу, в подземията, където имаше по няколко стаи – подземни. Най-напред за поддържане на зимнина от различен вид и различен сорт. След това имаше пералня, която беше обща със съседите отдолу и същото разположение имаше и в другата половина на къщата. Пред всяка от вратите на тези половинки имаше и по една леха. Бяха, разбира се, доста проскубани, но здравецът присъстваше, теменужки също, а в дъното имаше бараки. Тези бараки пазеха дървата за кахлените печки и, разбира се, въглищата, защото зимите бяха студени. И там все още с доста-

тъчно ниски сгради се усещаше повея и от реката, и от дефилето. Разказвам всичко това, защото те бяха затворена общност. Друг подобен квартал беше кварталът преди Подуенския мост. Там не беше по-добре. Там беше по-ниско, но във всеки случай точно толкова далече и точно толкова изолирано от живота на града. Вероятно това твърде много им е тежало. Защото никой от тези хора, които познавах, не се чувстваше добре в цивилните си дрехи. Това продължи, докато един по един те починаха и на възглавнички бяха наредени наградите за военните им заслуги. Това също беше ужасно, защото в много от домовете, както и в моя дом, имаше събрани вдовци и вдовици от Първата световна война. Един убит висш офицер, това е бившият съпруг на моята баба, дядо ми, който беше загубил при не по-малко трагични обстоятелства съпругата си и, разбира се, по средата деца, които никога до пълнолетие не бяха разбрали, че имат втори родители. Да не говорим за внуците, които не само че бяха обичани, но прекарваха по цели седмици на гости при маминка и при дядо. Предполагам, че има и други такива софийски деца. На територията на България съм чувала и познавам твърде много хора, които в провинцията по същия начин се бяха оженили или събрали, за да могат да отгледат преди всичко децата си.

Но най-голямото ми преживяване, свързано с този род впечатления, с този ущърб, тази дълбока, непреодолима рана, останала от Първата световна война, бяха впечатленията, които изживях вече на по-зряла възраст в Созопол, на Харманите. Харманите сами по себе си бяха доста лошо урбанизирани. Те бяха действително жилища за бежанци, но имаха и прекрасни градини. Градини, гледани с трудолюбието и с любовта на тези, които бяха оставили безкрайно плодородните земи край Люлебургас, тези, които бяха оставили умението си, вековната си популярност на добри градинари там някъде зад граница и които бяха донесли и запазили странни спомени от своите родни места. Едно такова чудо ходех честичко да гледам, а бяхме редовни посетители на Созопол, в къщата на баба Мария, която в едно копторче, добре измазано с глина и белосано, пазеше биволски впряг. Пълен биволски впряг с всичките кичила, всички гердани, които се слагат на биволите, и пискюли. Това беше впрягът, с който бяха дошли от границата до Созопол. Всяка година на св. Богородица през месец август баба Мария отваряше тази стаичка и който искаше, който ѝ беше влязъл в двора на честит имен ден, на честит празник, можеше да види това чудо.

Другото чудо, ужасният спомен, раздиращият спомен от войната и от онова, което беше отнето от духа на тези хора или на всеки, който, бих казала, се е сблъсквал с войната, е събирането на Петрова нива. Тези първи сборища, на които все още имаше хора, преживели Освобождението, хора, преживели българското. И когато запееха, то беше наистина нещо невероятно. Никакви хорове, никакви аранжирани участия в събора не можеха да надвият това нечовешко, неистово

възраждане – радостта от това, че са свободни, че съзнават тази свобода. И това ме кара веднага да се прехвърля в Родопите на един такъв събор, на който капитан Петко Войвода, чието рухо беше събрано от много хора, се появи от дъното на гората и запя „Дельо хайдутин“. Никакъв милиционерски кордон, никакви осветления, никакви важни, представителни гости не можах да удържат тълпата. Хората се юрнаха, местните хора, да му целуват ръка. Това е нещо, което пожелавам на младите си колеги, на младите си сънародници да могат да преживеят, когато непознати хора се чувстват единни. Единството няма нужда от обяснения. То е просто някакво състояние и ти е толкова ясно, че абсолютно не можеш да го обясниш в какво се изразява, откъде знаеш, че този, който е до теб, мисли като теб.

И, разбира се, когато става дума за войната и специално за София, не мога да не припомня тъжната съдба на мемориала, който се намираще в двора на Шести полк. Това е старата казарма, която се намираще на мястото НДК. Тя стоя дълго време, оградата беше разрушена, ние сме играли там от махалата и, разбира се, имаше една мемориална колона, която сама по себе си беше твърде тъжна и твърде трагична. Тя беше от много прост материал и върху поцинкована ламарина бяха изписани имената на загиналите. Повярвайте ми, тези надписи наново ще се четат и онова, което би трябвало да ни ужаси, това е службата, която в едно и също военно формирование слага хора от едно и също село, от един и същи край. Представяте ли си какъв демографски срив е това. Там веднъж или два пъти, беше някъде към, може би, началото на 60-те години, видях все още останали военни, които се опитаха, след възстановяването на такива маршове, какъвто е маршът „Велик е нашият войник“, песента „Новото гробище на Сливница“, „Покойници вий в другий полк минахте“, да направят някакво тържество. Не знам как са го почувствали тези възрастни хора, някои от които плачеха, но във всеки случай се усети същата тръпка за единство между поколенията, за някакъв вид покорство. Да, точно покорство пред съдбата и убеждението, че не можеш да се кълнеш в нещо, да речем във верността си към Отечеството, два пъти. Тази клетва се дава само веднъж. Просто такъв е моментът. Пожелавам го на всички да го преживеят. Такъв момент наистина съществува, някъде веднъж в живота. Но той присъства.

И пак ще се върна на датата 10 януари 1944 г., защото тогава видях какво значи хората да си помагат. Да си помагат, без да се замислят, без да е известно кой какъв е в социалната стълбица. Това бяха просто жени, деца, бомбардирани хора, болни, които си помагаша. Снегът беше страшен. Беше и невероятно студено. По Княжевското шосе имаше пружини, на които върху дюшеци лежах очевидни неподвижни болни, които близките им теглеха, за да избягат от София. А в София оставаха пресечени, наистина пресечени, отрязани като с нож сгради

една срещу друга. Ужасният мирис на барут, неповторим, отровен, страшен. Оставаха и нашите вече детски спомени, защото никога не се върна и нищо не можа да замести онази елха, която за старата Коледа – 6-ти срещу 7-ми януари – беше наредил баща ми в хола. Нито пък играчките. Аз вече бях пораснала за тях. Най-изумителното беше, че в тази беда, а ние не бяхме единствените, на майка ми, която беше бременна, и на дядо ми, който беше вече на легло, помогна негов възпитаник от военното училище – полковник Старибратов. Наскоро имаше негово честване тук в Павлово. Полковник Старибратов изпрати нещо още по-ужасно – една линейка от Първата световна война, наистина такава, каквато сигурно в киното търсят със свещ, за да ги снимат, за да можем да се евакуираме в Кюстендил.

А Кюстендил по същия начин като граничен град предлага не една и не две от големите тъжни и страшни истории за войната. Ще почна малко в обратен ред, когато вече беше ясно, че на 5-ти септември 1944 г. съветските войски са на територията на България. У нас обикновено се употребява, поне в моя дом, думата руски войски. И някак си това опростяваше нещата от гледна точка на самото отношение – дошли са руснаци. Но това се свързваше с някаква бог знае каква политика, защото коментарът на военния ми дядо беше: „Абе наши хора ще ни управляват“. Имаше предвид, че начело на властта застанаха българи. Казвам, че започвам с края на това, което се случи в Кюстендил, защото то наистина е трагично. Една нощ се чуха изстрели, живеехме около Чифте баня и „Ура“. Безметежно и без прекъсване „Ура“. Оказа се, че един камион с млади войници препуска и гони пътя на запад, пътя към Скопие. Оказва се, за съжаление, че това са немски войничета от тези, които са 17–18-годишни, някое от които е знаело руски и се опитват да се измъкнат през границата. Разбира се, те са разкрити и вероятно, както някои биха казали, *à la guerre comme à la guerre*, са били и ликвидирани. Но това наистина е ужасно, защото после всички го преживяха – деца, вика бяха, деца.

А наблизо край Кюстендил, точно по това време и точно на 5-ти септември, баща ми, който беше административен директор на тунела при Гюешево, затвори вратите на „коридор № 8“ и до този момент се очакват правнуци вече, които да отворят този толкова важен за връзките на България със Средна Европа коридор. Веднага трябва да кажа, че баща ми, Крум Николов Коцев, беше повече от обикновен гражданин, защото никак не се интересуваше от политика. Той беше юрист по образование. И тъй като не го бива за търговия, специализира в камбюто, т.е. във валутното отделение на Популярната банка в Кюстендил. Популярната банка обаче иска гаранция, за да го пусне в камбюто. Той внася гаранцията, изплаща я, изкарва си стажа и след това вече работи като административен чиновник в Народната банка в София. През 1942 г. е поканен да участва в създаването на Трудовото осигуряване, което има

нужда от реорганизация и от нови начала в своето устройство. И с този опит вече е поканен за административен директор на тунела, който ще се копае от Гюешево на запад. Историята е доста интересна, защото времето е военно. Обектът е граждански. Дружеството, което строи тунела, е частно. То строи тунела без държавно участие, защото веднага биха го обявили всъщност за военен обект, ако държавата участва. Имаше немски инженери, които бяха пенсионирани поради инвалидност, т.е. те имаха някакви физически увреждания, но иначе са били достатъчно добри професионалисти, за да ги оставят на такова място. А директор на мината беше инженер Йордан Златанов, завършил в Германия. Един отличен специалист в тази област. Остават само 200 м, някакви си 200 метра непрокопана, неразбита скала. Скала, която чака да отвори пътищата към Средна Европа. Денят е 5-ти септември и баща ми измисля най-простичкия начин да спаси тунела и да спаси себе си. Но всичко това е дълбоко инстинктивно. Не ви говоря нито за мълчаливи герои, нито за някакво пресилване, за патриотарство и т.н. Това е човек, който си гледа работата. Сега се да нареди на един от камионите на тунела, а според мен те бяха два тия камиони, шофьорът да го вземе на ранина. Някъде към 7 часа сутринта. Там имаше едни блокчета, твърдят, че и досега са живи и здрави блокчетата, построени за служителите на тунела. Ние живеехме в едно от тях. Брат ми бе вече роден, бебе на осем месеца. Баща ми и майка ми се простиха. Аз трябва да съм разбрала нещо, защото татко беше за мене „вся и всьо“. Разбрала съм, че става нещо необикновено, и аз се наврях да се прощаваме. Той изчезна и каза: „Толкоз! Ако се върна, върна се“. Това действително беше изречено.

Ситуацията е сложна, немските войски отстъпват, което е известно, от територията на цяла България и руските войски са прекрачили Дунава. Баща ми тръгва със служебен камион и предупредил и шофьора: „Аз съм ти началник, къде отиваме не знаеш, казал съм ти да караш към Кюстендил. Не ме питаш къде отиваме и защо отиваме“. И много рано успява да изтегли необходимата сума от банката. После ми показваше чантата, в която е носил всичките заплати, и някъде до 2 часа на обяд успява да се издължи на работниците, което самите работници твърде високо оценяват. И заключват вратата на мината, оковават я. Там имаше един Гошо, който не беше много смаслен, много наред, с едно каскетче, който се правеше на пазач. Може би е единственият, който остава там. Това е много простичката история за спасяването на тунела, в която абсолютно всички цивилни лица, българи и немци, бяха съгласни, че е такава. Защото отвореният тунел вероятно би решил другояче съдбата на Средна Европа. От това баща ми нищо не спечели. Освен забраната да стъпва в Кюстендил, той не беше ходил там 17 години. Бяха му отнети всички трудови права преди 9 септември и завърши трудовия си път като счетоводител, най-напред в мина Габро-

вица, Софийско, а след това при роднината си директор на Института за защита на растенията „Академик Иван Ковачевски“.

Историята с тунела е много простичка, много невероятна, но ми се струва, че това е една от историите, които твърде често и твърде много са се случвали именно по време на войната. Тази помощ, този усет за бързото реагиране.

Но най-ужасна беше последицата от войната, и то специално тук в София. Тези, които нямаха роднини в провинцията, минаха на домакински книжки, срещу които се издаваха купони за хляб и за всички останали продукти. Хлябът беше ужасен. Млякото не достигаше, особено там, където имаше деца. Но в крайна сметка в никоя българска къща нито киселото мляко, нито сиренето някога са стигали и са били достатъчни. По-лошото беше, че имаше отвратителна черна борса, ужасна, с безобразни лъжи, с безобразни измами. И това наистина много тежеше. Особено когато ставаше дума например за яйца. Майка ми се опита да отглежда една кокошка. Тя беше бяла, викахме ѝ Белка, в мазето. Това беше забранено естествено, за да няма куткудяканици и вряканици. И Белка до едно време снася яйца и след това горката, вероятно от липса на калций, започна да снася само някакви си бели мехурчета в пуздрички. Няма яйца и толкова. Просто няма яйца. Другото, което някак си ни се отрази ужасно, беше режимът на вода и на ток. И последваха немалко семейни трагедии. Правени са големи пакости с резервите от вода. Брат ми беше някъде на година или две, когато от дървена поставка, на която е сложено корито, скача, за да плува във вана пълна догоре с вода. Мама е обърната с гръб, за да вземе хавлията. Детето е току-що изкъпано. Значи от топлата вода скача в студената вода. Всичко е могло да се случи. Такива разни дребни неща, смешно е, когато ги разправя човек, когато ги е запомнил като преживявка. Но тава са част от ужасите на войната, породили отвращението ми към войната. Защо? Защо? Не става дума за някакво фанатично миролюбие и проповедничество на определена възраст, когато светът и природата са прекрасни. Става дума за преживявки, за увреждане на духовното и градивното, които биха могли като енергия, като бъдеще да бъдат заложени другояче. А що се отнася до раните на България, до онези душевни, непоправими, ужасни, разкъсващи раздели и беди, ние може би плащаме и в този момент и може би ще има още дълго време, в което да плащаме. Защото аз съм срещала в Македония хора, които са завършили българско училище, които с копнеж говорят за своите български учители, които крият български книги. Така се случи, че съм един от хората, които няколко пъти намираха от новото издание на Йордан Иванов „Български старини от Македония“, докато у Мавродинови имаше от старите издания – „Северна Македония“, всичкото това се пращаше тайно. Къде са ги крили, как са ги крили, на кого са давани? Важното е, че нито една книга не се загуби. И после намирахме начин

да се свържем помежду си и да се разбере, че книгата е достигнала до своя адресат.

Аз нищо не казах за онова, което долетя до нас тук в София от Гърция. Знаем ли колко български войници си отидоха от малария след войните в Гърция? Или колко български войници и офицери вследствие на маларията са получили левкемия? По една случайност ми е известен фактът, че първите по-сериозни случаи на масови прояви на левкемия са свързани именно с хора, които са изкарали военната си служба в Гърция. Артистът Стефан Пейчев, който игра в „Тютюн“ и който всъщност трябваше да ни разкаже за част от престоя на българите на територията Гърция. При проучване на материалите при разговорите с Димитър Димов винаги е твърдял, че е било страшно. Страшно е било. Гладът в Гърция, треската и несигурният на някои места климат са били страшни за българските войски.

Последният епизод, на който ми се иска да са спра, за онази гражданска обвързаност, която много ми е чудно защо господата народните представители толкова малко уважават и ни наричат хората, а не гражданите. Става дума за Карибската криза, когато бяхме на ръба на войната. Не знам кой как е преживял Карибската криза, но наистина това, което аз видях и изпитах, пък и бях достатъчно млада – на 24 години – някак си ми стига за цял живот. По това време аз съм току-що разпределена като учителка в техникума в Банско. Това беше едно разпределение, което ми беше, така да се каже, подсказано от баща ми: „Иди, вика, на планина. Иначе трудно ще изкараш. Трудно ще се утетиш след тази голяма раздяла“. А другото внушение дойде от Райна Макреева, моя колежка по курс, която беше от Разлог и която беше разбрала, че в Банско има свободно място за преподавател по български език. Така тръгнах за този край, който, общо взето, не познавах. По-скоро не го познавах като природа. Защото минаването, пътуването дотук и там, особено тук в Западна България, задължителното посещение преди това в Рила на няколко пъти ми даваха горе-долу представа как изглежда нашенският планински край. И отиването ми в Банско и настаняването ми там беше действително много сериозна преживявка. Въпрос на пробация, ще си позволя да кажа – обществена и лична. Защото банскалии наистина са тертиплии хора. Бяха изключително възискателни, имаха представа за това, какво представлява учителят, за това какво трябва да представлява даскалът като присъствие. Имаше различни религиозни общности, имам предвид *протестантите*, както казваха в Банско, т.е. протестантите, и онези изблици на провокиран, неуместен, смешен гняв спрямо войната, които никога не се забравят, не бяха подминали и града. За тях научавах малко по малко. Какво имам предвид. Аутодафета, които са направени с книги, и банскалии не искаха това да го забравят и не искаха да го простят. От протестантската църква кражбата на олтарните двери от църквата в гробищата. Това бяха въпроси

на голямо доверие и уважение. Върхът на това уважение, на това отношение дойде от бай Асен Чучулайн, който беше на деловодителска или не знам на каква си служба в техникума, а бай Цанката – Александър Глушков – е директорът на техникума „Никола Йонков Вапцаров“. Всичко се върти около една общност, която има своите дълбоки водовъртежи, своите съгласия и несъгласия, защото начело на общината са Радоновци, бай Марко Тодоров, Райна Скаблина и изведнъж срещу тях се изправят Ване Машурев, Митко Сугарев. Най-интересен от тях беше Димитър Сугарев. Това е великолепен спортист, за който аз се чудех защо не спортува. Просто се чудя и не мога да разбера. Колкото пъти попитам, толкова пъти настъпва пауза, пауза в разговора и никой не ти обяснява защо Митко Сугарев не е спортист. Оказва се, че Д. Сугарев е наказан българеец се македонец. Оказа се, че колегата ми Живко Сахатчиев, който е заслужил учител от Якоруда, вече на дълбока възраст, също е от наказано семейство. Те са изселени от Якоруда. Изселени са, защото не искат да се пишат македонци. По-късно разбрах, че от Банско има и друго едно момче, връстник мой, разбира се за тогавашното време момче, който не е допуснат да следва, защото баща му се пише българин.

По същото време, когато мен ме изпратиха в Банско, брат ми беше в разложката казарма. Той трябваше да отбие военната си служба, преди да кандидатства за университета. Бяха пет софийски момчета заедно. И отгук се разчиташе на моята близост в Банско, за да нося в буквалния смисъл на думата пет литра бульон, с огромна тенджерка, не знам колко си хляба и разбира се, скрита бутилка алкохол, която после била окопавана в игрището на казармата. Всичкото това беше добре до избухването на Карибската криза, която ни връхлетя внезапно и заради която бяха задържани три випуска войници в разложката казарма.

На територията на тогавашна България, трябва да се има предвид, че съществуваха по няколко гранични зони. И тези гранични зони, между впрочем като скоростта при автомобилите, започваха от първа, която е най-близо до центъра, и минават втора, трета, която се пада на самата граница. И всъщност от Банско и от Неврокопската казарма, това вече е абсолютно гранична зона, където, за да отидеш, трябва да имаш двойно и тройно подпечатан лист.

И така в разложката казарма са задържани три набора, защото международното положение е изключително тежко. Това е началото на 60-те години. И един божи ден – това трябва да е било събота или неделя – в техникума се получиха книги. Аз като учителка по български език имах задължение към библиотеката. Библиотеката беше прекрасна, слънчева, миришеше на нови чамови маси. Въобще чудесно и, разбира се, много нови книги. Аз си позволих лукса да си изпиша току-що излезли, току що преведени романи, световна литература. Да има даскалът с какво да си подслади душата. И това е някъде след обяд. Часо-

вете ни свършваха към 12–13 ч. В библиотеката да подреждам книгите ми помага Али Геров – това беше едно помаче, много будно и много симпатично. Та с Али редяхме книги и изведнъж на вратата се чука и едно момче дойде и каза: „Даскалице, даскалице, отвори!“ Отварям аз вратата и чувам „Брат ти“. Викам: „Къде е брат ми?“. Казват ми: „Брат ти, вика, те търси. Оди, вика, на шосето“. Повече нищо не ми казва.

Излизам аз, отивам на шосето, тогава видях нещо, което никому не пожелавам да види. Камиони пълни с войници. На камионите бяха сложени дъски, войничетата едно до друго в пълно въоръжение, отиваха към южната граница. Тези момчета отиваха може би, за да не се върнат. И тогава от камион на камион получих известието – „Другарката Коцева, поздрав от брат ѝ, другарката Коцева, учителка, поздрав от брат ѝ“. Така се разделихме, за да отидат те до границата. И толкоз. Тогава е бил мобилизиран и Димитър Сугарев. С две думи, той също потвърди, че „онова, що сме видели – мани, мани, Коцева, нема отърване“. Какви установки е имало, какво е било долу на границата – човекът не каза повече. Но тази раздяла, тя беше просто като един филм. В най-мирно, в най-спокойно време „с книжка под мишка“ и как се стоварва война.

А защо тя е истинска, защо хората там помнеха? Защото срещу това изпращане, срещу тия камиони, пълни с млади хора, стои една невероятна клетва. Разлог направи на тези три задържани випуска една невероятна войнишка клетва. Разложани си отвориха домовете и прибраха премръзналите войници и майки и близките им. Защото в Разлог имаше една единствена кръчма, пълна с хора, и родителите понаправили главите, и войничетата понаправили главите и не можеш да си чуеш приказката. А нас специално ни покани Райна Макреева, моята колежка, при дядо си. Дядо ѝ беше войвода. И този войвода се разплака на войнишката клетва. За това, че има такива важни гости, че войник е отишъл в дома му. А плачеше, защото му бяха прибрали оръжието. Не знам от 15-та, от 20-та си ли година. Той е бил въоръжен с нож. И си е бил местен войвода, който си пази хората, пази си махалата и толкоз. Пази от всички. От гранични войски, от местни (местния айдутлук). И тогава по същият начин разбрах какво значи да имаш корени. Всички тези млади мъже, всички тези хора от провинцията, се свързаха, бяха едно с хора от другия край на България, с хора с различен диалект. И по същия начин просто нямаше нужда от обяснения.

Кризата свърши, дойде месец декември и ние тръгнахме да се прибираме за празниците в София. Това беше началото на декември. Теснолинейката работеше. Заваля сняг и влакчето тръгна от Банско претъпкано. На покрива имаше момчетия, вцепенени от пиене. Те не можеха да говорят, продължаваха да пият и продължаваха да викат „Ура“. И тръгнахме. Имаше няколко жени, свихме се в едно купе, където ни прибраха. Пуснахме завесите, скрити-покрити отиваме към гара Септември. Допряхме до гара Септември, там влакчето спира малко.

То е отделна малка гара. И там стана страшно. Защото това не бяха единствените пияни войничета. Не бяха единствените, които вече в сериозната тежка зима на 1961 г. търсеха да се прибират със закъснели влакове. Влаковете изведнъж просто като че ли изчезнаха. Спряха. А тези пияни момчета на всичкото отгоре имаха и оръжие. И някой се сети, нещо, което беше гениално, нещо, което беше повече от българско и нещо, което наистина беше направено за България. Някой се сети да пусне хоро. И от централната гара Септември до перона на теснолинейката от Банско народът се хвана да играе хоро. В студа. Хванаха се възрастни, млади и стари жени, дечица се хванаха, защото естествено е да има деца.

Тази безкръвна война беше натоварена с целия ужас на войната, с цялата безизходица, с цялата суетня, с усещането за смърт. И това разчупване, този начин на освобождаване с нещо, което е абсолютно противоположно като ритъм, като жизненост, ако щете, дори въздух. С това хоро въздухът просто стана друг. Това са моите простички спомени за войната. И ми се иска да има повече такива, независимо от това, че и в момента аз съм от тези скептици, които смятат, че и времето, и необикновените вируси, и кой знае – и бактерии, и въобще всичкият този променен свят се дължат на твърде многото оръдия, на твърде многото полигони, в които хората обърнаха света.

